

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ ЩОДО ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНИХ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ІЗ КЕРІВНИМИ ЦЕНТРАМИ В ДЕРЖАВІ-АГРЕСОРІ

STATE POLICY OF UKRAINE REGARDING THE ACTIVITIES OF ORTHODOX RELIGIOUS ORGANIZATIONS WITH GOVERNING CENTERS IN THE AGGRESSOR STATE

У статті проаналізовано державну політику України щодо діяльності православних релігійних організацій, керівні центри яких знаходяться за її межами в державі, яку Законом України (ЗУ) визначено такою, що здійснила військову агресію проти України. Наголошено, що повномасштабна російська агресія, яка розпочалася 22 лютого 2022 року, спричинила випробування сфери віросповідань, порядок якої визначався Конституцією України, ЗУ «Про свободу совісті та віросповідання» й зруйнувала сформовані в період незалежності відносини між державою і церквою. Оцінка православними юрисдикціями повномасштабного вторгнення засвідчила їх різне відношення до країни-агресора: Православна церква України (ПЦУ) засудила російське вторгнення, виступила за негайне відновлення територіальної цілісності Української держави, натомість УПЦ МП та інші невеликі проросійські церкви виправдовували шовіністичну політику РФ і РПЦ, провокували ескалацію напруги та ворожнечі в релігійному середовищі. Обґрунтовано, що ситуація в православному середовищі України визначає порядок денний державної політики щодо забезпечення національної безпеки у сфері свободи совісті та свободи релігії; реальну загрозу для національної безпеки України становлять релігійні організації, керівні центри яких розташовані в країні-агресорі, зокрема УПЦ МП, мережа якої поширена по всій країні, та невеликі проросійські церкви; зміна юрисдикційного підпорядкування православними парафіями проросійських православних церков є дієвим інструментом мінімізації російської пропаганди та нарощування інституційної спроможності ПЦУ. ЗУ «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» став важливим кроком щодо розмосковлення духовно-релігійного простору та захисту її конституційного ладу через заборону діяльності релігійних організацій, керівний центр яких розташований у країні-агресорі. Проведений аналіз дозволив рекомендувати комітету ВР з питань гуманітарної та інформаційної політики спільно з КМУ розробити нову редакцію ЗУ «Про свободу совісті та релігійні організації» та підготувати з урахуванням реалії релігійно-церковних відносин новий проєкт «Концепції державно-конфесійних відносин в Україні».

Ключові слова: державна політика, православні релігійні організації, Православна церква України, Українська православна церква Московського патріархату, військова агресія, держава-агресор.

The article analyzes the State policy of Ukraine regarding the activities of Orthodox religious organizations whose governing centers are located outside its borders in the State which

is defined by the Law of Ukraine as having committed military aggression against Ukraine. It was emphasized that the full-scale Russian aggression, which commenced on February 22, 2022, challenged the domain of religious belief-governed by the Constitution of Ukraine and the Law of Ukraine 'On Freedom of Conscience and Religious Organizations'—and disrupted the institutional relationships between the state and religious institutions that had been established during the period of independence. The response of various Orthodox jurisdictions to the full-scale invasion highlighted their divergent attitudes toward the aggressor state: the Orthodox Church of Ukraine (OCU) condemned the Russian invasion and advocated for the immediate restoration of Ukraine's territorial integrity, whereas the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate (UOC-MP) and several smaller pro-Russian churches justified the chauvinistic policies of the Russian Federation and the Russian Orthodox Church, contributing to heightened tensions and hostility within the religious sphere. It has been substantiated that the situation within Ukraine's Orthodox community shapes the agenda of state policy regarding the safeguarding of national security in the realm of freedom of conscience and religion. Religious organizations whose governing centers are located in the aggressor state—particularly the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate (UOC-MP), which maintains a widespread presence across the country, along with smaller pro-Russian churches—pose a tangible threat to Ukraine's national security. The transition of Orthodox parishes from pro-Russian jurisdictions to alternative ecclesiastical affiliation constitutes an effective mechanism for countering Russian propaganda and enhancing the institutional capacity of the Orthodox Church of Ukraine (OCU). The Law of Ukraine 'On the Protection of the Constitutional Order in the Activities of Religious Organizations' represents an important step toward the de-Russification of Ukraine's spiritual and religious sphere, as well as the safeguarding of its constitutional order by prohibiting the activities of religious organizations whose governing centers are located in the aggressor state. The analysis conducted has led to the recommendation that the Verkhovna Rada Committee on Humanitarian and Information Policy, in cooperation with the Cabinet of Ministers of Ukraine, develop a new edition of the Law of Ukraine 'On Freedom of Conscience and Religious Organizations' and draft a new 'Concept of State-Church Relations in Ukraine' that reflects the current realities of religious and ecclesiastical life.

Key words: state policy, Orthodox religious organizations, Orthodox Church of Ukraine, Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate, military aggression, aggressor state.

УДК 322(477):271.22(470+571)
DOI <https://doi.org/10.32782/rma2663-5240-2024.42.31>

Лопушинський І.П.

завідувач кафедри публічного управління та адміністрування Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, доктор наук з державного управління, професор, заслужений працівник освіти України

Постановка проблеми у загальному вигляді. В умовах великомасштабної російської війни проти України її релігійна мережа функціонує в правовому полі й розвивається. На 1 січня 2025 р. діяло 34663 релігійні організації, що представляли послідовників різноманітних віросповідань – християн, мусульман, буддистів, іудеїв, нових релігійних рухів та ін. [1]. Майже 97% з числа конфесій в Україні належить до християнства, у межах якого православ'я залишається найчисельнішим напрямом. Поряд із найбільшими православними юрисдикціями – Православною церквою України (ПЦУ), Українською православною церквою Московського патріархату (УПЦ МП), цей напрям представлено і низкою невеликих церков проросійської орієнтації, діяльність яких майже не відома широкому загалу і залишається поза увагою фахівців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окреслена проблема не була предметом спеціального розгляду науковців різних галузей, зокрема релігієзнавців, правників, фахівців у сфері управління та публічного адміністрування. Утім, автори монографії «Світова гібридна війна: український фронт» (2017) акцентували, що «досвід російської агресії проти України демонструє, що поняття гібридної війни варто розглядати не тільки як новітній різновид ведення війн та новий тип воєнного конфлікту» [2, с. 467-468]. С. Здіорук і В. Токман визначають наявність у православній віросповідній спільноті України «низки невеликих церков, котрі переважно мають проросійську орієнтацію» [3, с. 6]. В. Перевезій зазначає, що діяльності відповідних структур Московського патріархату в Україні є викликом національній безпеці [4, с. 185-228].

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. На сьогодні відсутні системні дослідження питання державної політики України щодо діяльності православних релігійних організацій із керівними центрами в державі-агресорі.

Метою статті є аналіз державної політики України щодо діяльності православних релігійних організацій, керівні центри яких знаходяться за її межами в державі, яка ЗУ визначена такою, що здійснила військову агресію проти України.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабна російська агресія, що розпочалася 24 лютого 2022 року, спричинила випробування сфери віросповідань, порядок якої визначався Конституцією України, ЗУ «Про свободу совісті та віросповідання», й зруйнувала сформовані в період незалежності відносини між державою і церквою. Оцінка

православними юрисдикціями повномасштабного вторгнення засвідчила їх різне відношення до країни-агресора. Створена в грудні 2018 р. на Об'єднавчому Соборі єпископів, священників і мирян УПЦ КП, УАПЦ і частини УПЦ МП, Православна церква України (ПЦУ) засудила російське вторгнення, виступила за негайне відновлення територіальної цілісності Української держави, долучилася до процесу забезпечення її підтримки на міжнародній арені, стала енергійним учасником кампанії з надання гуманітарної допомоги потерпілим громадянам і Збройним силам України.

Натомість проросійські православні юрисдикції, попри здійснення агресором геноциду української нації, десятки тисяч жертв серед українського населення в Бахматі, Бучі, Волновасі, Ізюмі, Маріуполі, Херсоні та інших населених пунктах, зруйновані українські міста та села, заперечували російську воєнну агресію проти України, виправдовували шовіністичну політику рф і РПЦ, провокували ескалацію напруги та ворожнечі в релігійному середовищі, зокрема протидіяли визнанню автокефалії ПЦУ, наданій їй у січні 2019 року Вселенським патріархом Варфоломієм І.

Після анексії РФ Криму та окупації 2014 р. окремих районів Донецької і Луганської областей питання обмежувального впливу проросійських православних організацій на українське суспільство, попри лобювання проросійськими депутатами законодавчих змін у сфері свободи совісті та свободи релігії, їх намагань визначити УПЦ МП як основного репрезентанта загальноукраїнської ідентичності, завжди перебувало в полі зору українських політиків і державних інституцій. Більшість єпископату проросійської церковної структури вже тоді не засудила російську агресію й продовжувала підтримувати тісні зв'язки з Московською патріархією та демонструвала лояльність до політичного керівництва РФ. Спроба церковного собору УПЦ МП у травні 2022 року декларувати усамітнення від РПЦ виявилася черговою імітацією. Це вкотре підтвердило, що ця релігійна організація є загрозою для національної безпеки Української держави.

Після початку повномасштабної агресії рф до попередження загроз національній безпеці в релігійній сфері долучилася Верховна Рада України. 3 березня 2022 р. депутати ухвалили ЗУ «Про внесення змін до деяких законів України щодо забороним виготовлення та поширення інформаційної продукції, спрямованої на пропагування дій держави-агресора», що передбачав ліквідацію релігійної організації в разі доведення судом її антидержавної

діяльності й створення загроз національній безпеці України. У подальшому в парламенті було зареєстровано кілька законопроектів, автори яких пропонували припинити діяльність УПЦ МП. Кабінет Міністрів подав власний законопроект «Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій» від 19 січня 2023 р., підготовлений на виконання грудневого 2022 р. рішення РНБО України.

До попередження загроз національній безпеці в релігійній сфері долучилися спеціальні державні органи. З осені 2022 р. українські спецслужби почали проводити безпекові заходи на території єпархій УПЦ МП майже в усіх областях України, під час яких було перевірено 850 осіб, обстежено 350 культових споруд, у яких виявлено літературу з пропагандою ідей «руського мира», листування з вищим керівництвом РПЦ, російську валюту, інші матеріали, що становлять загрозу національній безпеці України. Окремим ієрархам висунуто підозру в державній зраді, проведенні антиукраїнської діяльності, розпалюванні ненависті на релігійному ґрунті, СБУ розпочала розслідування понад 100 кримінальних справ проти проросійсько налаштованих кліриків УПЦ МП, стосовно яких ухвалено показові політичні та судові рішення [3, с. 14].

1 грудня 2022 р. РНБО України ухвалила рішення «Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)», що передбачало низку важливих кроків, зокрема – введення персональних санкцій стосовно осіб, пов'язаних із УПЦ МП [5]. Під його дію потрапили народний депутат В. Новинський, митрополит УПЦ МП Павло, митрополит УПЦ МП Єлисей, митрополит РПЦ Лазар, єпископ УПЦ МП Іосиф та ін. Наприкінці січня 2023 р. РНБО України затвердила зміни до цього рішення, застосувавши до підсанкційних осіб інші обмежувальні заходи терміном на п'ять років.

Унаслідок наполягання громадськості до влади виселити прихильників «руського мира» з українських духовних святинь, Національний заповідник «Києво-Печерська лавра» 10 березня 2023 р. оголосив про розірвання договору оренди з УПЦ МП з 29 березня 2023 р. на підставі висновків міжвідомчої робочої групи й листа Міністерства культури та інформаційної політики від 9 березня 2023 р. [6].

До заходів, спрямованих на обмеження присутності УПЦ МП в українському суспільному просторі як церкви, що ідейно підтримує державу-агресора, поступово почали

вдаватися органи місцевого самоврядування в різних регіонах України. Окремі міські ради – Батуринська, Броварська, Дрогобицька та ін., Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Чернівецька та ін. обласні ради апелювали до Президента України і Верховної Ради України підтримати пропозицію про заборону МП в Україні на законодавчому рівні, заборонити діяльність структур УПЦ МП на території відповідних територіальних громад, відмовляли її парафіям в оренді приміщень, культових та інших будівель, земельних ділянок та ін. Результатом цього було те, що православні громади УПЦ МП змінювали юрисдикцію, переходили до ПЦУ або ухвалювали рішення про припинення своєї діяльності. Унаслідок цього вже наприкінці листопада 2024 р. Львівська область стала першою в Україні, де не залишилося жодної зареєстрованої громади УПЦ МП: 27 із них приєдналися до УПЦ, а 27 припинили діяльність за своєю настановою [7].

Зрештою, соціологи зазначають, що упродовж останніх років число вірян УПЦ МП постійно зменшувалося, зокрема з 24% 2010 р. до 12% 2018 р. Після початку повномасштабної війни росії про України істотно менше стало тих, хто відносить себе до вірян УПЦ МП : з 13% 2021 р. до 5,5% 2024 р. Віряни УПЦ МП у західному, центральному і східному регіонах становлять 5% опитаних, у південному – 10% [8].

20 серпня 2024 року Верховна Рада за підтримки 265 депутатів ухвалила закон «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій», 24 серпня Президент Володимир Зеленський підписав його і 23 вересня він набув чинності. Згідно із Законом в Україні заборонено діяльність іноземних релігійних організацій, центри яких розміщуються в державі, що здійснила або здійснює збройну агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину її території, а також релігійних організацій, що прямо або опосередковано підтримують збройну агресію проти України [9].

Далі акцентуємо увагу на кількох принципових моментах. По-перше, у нормі ЗУ «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» ідеться про державу, що здійснила агресію та окупувала частину української території – РФ, але вона може стосуватися іншої країни, якщо та здійснить агресію проти України і діятиме відповідним чином. Тож вищеназваний Закон це не є законодавчим актом, спрямованим проти якоїсь конкретної держави, але це норма, що виробляється.

По-друге, Закон визначає, що на нині діяльність РПЦ на території України заборонено. Це означає, що на підконтрольній Україні території немає релігійних організацій РПЦ, проте вони діють на непідконтрольних українському уряду територіях: АР Крим, окуповані території на сході та півдні країни. Після деокупації цих регіонів ці релігійні організації, більшість з яких уже перереєстровано відповідно до російського законодавства й підпорядковано МП, не зможуть там існувати, обов'язково повинні змінити свій статус і відповідати українському законодавству.

По-третє, у Законі прописано норма, згідно з якою на території України релігійні організації, афілійовані з РПЦ, повинні перервати цей зв'язок. Зокрема, є єпархіальні правління, а є звичайні сільські громади, що афілійовані з афілійованими організаціями. Якщо не відбувається цей розрив упродовж визначених у законі 9 місяців, Державна служба з питань етнополітики та свободи совісті (ДЕСС) подаватиме до суду і вимагатиме вже через суд припинення (не заборону) діяльності. Припинення в юридичному сенсі означає, що держава позбавляє цю релігійну організацію статусу юридичної особи. З моменту позбавлення цього статусу вони втрачають право орендувати державне комунальне майно, укладати угоди, наймати людей, виплачувати зарплату тощо. Нині понад 3 тисячі об'єктів нерухомості перебувають в оренді УПЦ МП, що після можливого позбавлення статусу юридичної особи повинні визначитися, яким чином проводити служби, оскільки держава не забороняє діяльність цієї релігійної організації, а позбавляє лише її статусу юридичної особи, і вона може існувати без офіційної державної реєстрації, а віряни заради молитви можуть збиратися в різних приміщеннях. Зрештою, ця норма зачепить лише громади, що орендують майно та мають юридичні відносини з іншими структурами; у тих випадках, коли в деяких селах є приватизовані храми або храми, які належать сільській громаді, це не буде їх стосуватися. Крім того, упродовж трьох місяців з дня оприлюднення Закону Кабінет Міністрів України має вжити заходів для повернення державного майна з користування іноземних релігійних організацій, діяльність яких в Україні заборонено.

По-четверте, хоча травневий 2022 р. Собор УПЦ МП виключив зі статуту згадку про московський центр і заявив, що УПЦ діятиме як самостійна церква, це власне нічого не змінило. У Законі визначено сім ознак, що чітко визначають залежність цієї організації від свого релігійного центру, зокрема серед них: уходження до керівних структур свого центру,

виконання центральних рішень, уходження до виконавчих служб тощо. Під час засідань Собору не було жодної заяви ієрарха про розрив відносин з московським центром, зокрема заяви митрополита Онуфрія про його вихід із синоду МП. Усі єпископи без винятку теж залишаються членами керівних органів МП – архієрейського собору і помісного собору.

Зауважимо, що відповідно до міжнародного законодавства держава не може диктувати релігійній громаді, як їй вірити. Тому в Україні не існує норм, які буквально щось забороняють у сфері релігії. Церква може існувати, але держава не буде її підтримувати, зокрема реєструвати. Водночас релігійні організації можуть відкривати середні та заклади вищої освіти, отримувати ліцензії та державне фінансування, чим скористалися окремі духовні виші. Ця норма поступово трансформується в партнерські відносини держави і церкви. Отже, держава сприяє тій діяльності церкви, що не має загрози національній безпеці та безпеці для життя та діяльності кожної окремої людини. З іншого боку, церковні ініціативи спрямовано на вирішення різних соціальних проблем у суспільстві.

У статті 5 ЗУ «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» уперше в українському законодавстві з'явилася норма про «русский мир», що пов'язано з протистоянням Української держави і УПЦ МП як структурної одиниці Московського патріархату. Ця церква посіла проросійську позицію з чітким поширенням московських наративів щодо причин, характеру і цілей російсько-української війни, а також ідей «русского мира». Нині ідеологію «русского мира» заборонено на рівні Парламентської Асамблеї Ради Європи, у рішеннях Вселенського Патріархату, її також засуджують визнані богослови всього світу. Таким чином, Закон декларує, що «використання релігійних організацій для пропаганди ідеології «русского міра», у тому числі популяризації такої ідеології у будь-який спосіб та/або будь-якими засобами, що суперечить інтересам національної та громадської безпеки, територіальної цілісності України, забороняється» [9].

Ідеологію «русского мира» поширюють також представники окремих невеликих проросійських організацій, керівні центри яких теж знаходяться в країні-агресорі. Зокрема, з 2021 р. в Україні діє без реєстрації в державних органах і без статуту (без утворення юридичної особи) релігійна організація Руська православна церква царської імперії (РО «РПЦ ЦІ»), число вірян якої становить приблизно одну тис. осіб. Головний духовний центр організації на

чолі з Державним Царем Патріархом Зосимою (Власов) перебуває в РФ. Віросповідна доктрина цієї релігійної організації містить ознаки псевдоправославної секти, тоталітарності, загрози національній безпеці України. Концепція лідера РО «РПЦ ЦІ» Зосими по суті є варіантом «русского мира», мета якого – створити державу «Триєдина Русь» цілком збігається з постулатами путінської пропаганди. Зосима характеризує соціально-політичне буття східнослов'янських народів у категоріях пострадянського мислення, підносить Російську імперію, яку, мовляв, потрібно відродити [10, Т. 1, с. 117; Т. 2, с. 238-239]. Зосима наполягає на збереженні географічних кордонів РПЦ за часів СРСР, заперечуючи при цьому існування Білорусії й України як окремих держав, дорікаючи «невірному патріархові Кирилу і духовенству РПЦ МП» навіть за згоду з цілком фальшивим відділенням т. зв. УПЦ МП [10, Т. 1, с. 19]. «Українське питання» для Зосими давно вирішено, оскільки, посиляючись на Лаврентія Чернігівського (XIX ст.), він твердить: «...все расколы и ереси в Украине Господь истребит» [10, Т. 1, с. 60]. Зазначимо, що проповіді Зосими відверто спрямовано проти свідомого українства, західного цивілізаційного впливу, екуменічного руху, вносять розбрат у міжконфесійний діалог.

Безперечно, що ухвалення ЗУ «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» є своєчасним і таким, що сприяє розмосковленню українського духовно-релігійного простору. Його ухвалення підтримала переважна більшість українського суспільства, зокрема результати соціологічного опитування, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова за підтримки Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні з 25 до 31 жовтня 2024 р., засвідчили, що 74% опитаних підтримують положення цього Закону, згідно з яким забороняється діяльність в Україні Російської православної церкви (не підтримують лише 10%). 79% учасників опитування підтримують положення, згідно з яким релігійна організація, яка діє в Україні, не може мати керівний центр у державі, що здійснює збройну агресію проти України (не підтримують 7%), 75% підтримують положення, згідно з яким релігійна організація, яка діє в Україні, не може входити до структури (бути частиною) іноземної релігійної організації, діяльність якої в Україні заборонено (не підтримують 7%), 80% підтримують положення, згідно з яким пропаганда ідеології «русского мира» як безпосередньо релігійною організацією, так і її органами управління є підставою для заборони такої релігійної організації (не

підтримують 6%). Названі положення підтримує більшість мешканців усіх регіонів [11].

Висновки. Можемо обґрунтувати низку висновків і рекомендацій.

1. Ситуація в православному середовищі України визначає порядок денний державної політики щодо забезпечення національної безпеки у сфері свободи совісті та свободи релігії. Важливою проблемою залишається тероризування та обмеження прав вірян на окупованих агресором українських територіях.

2. Реальну загрозу для національної безпеки України становлять релігійні організації, керівні центри яких розташовано в країні-агресорі, зокрема УПЦ МП, мережу якої поширено всією країною, та невеликі проросійські церкви, наприклад, РО «РПЦ ЦІ».

3. Зміна юрисдикційного підпорядкування православними парафіями проросійських православних церков є дієвим інструментом мінімізації російської пропаганди та нарощування інституційної спроможності ПЦУ. Державні інституції сприяли формуванню в українському суспільстві морально-психологічних та правових передумов для змістовної трансформації УПЦ МП та її зближення з автокефальною ПЦУ.

4. Ухвалення в серпні 2024 р. Верховною Радою України ЗУ «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» стало важливим кроком щодо розмосковлення духовно-релігійного простору та захисту її конституційного ладу через заборону діяльності релігійних організацій, керівний центр яких розташовано в країні-агресорі.

5. Рекомендувати Комітету ВР з питань гуманітарної та інформаційної політики спільно з КМУ розробити нову редакцію ЗУ «Про свободу совісті та релігійні організації» або внести системні зміни до нього та підготувати за участю науковців і міжнародних експертів з урахуванням реалій релігійно-церковних відносин новий проект «Концепції державно-конфесійних відносин в Україні».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Звіт про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2025 року (за інформацією обласних, Київської міської державних (військових) адміністрацій). *Державна служба України з етнополітики та свободи совісті*. URL: <https://docs.google.com/spreadsheets/d/1GBcBU38ow83NQaMPzXTO5pE2teGqwPtH/edit?gid=1760660149#gid=1760660149/>
2. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 494 с. URL: <https://www.niss.gov.ua/publikacii/monografi/ivitova-gibridna-viyna-ukrainskiy-front-monografiya>
3. Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України

[Текст] : аналіт. доп. / [С. І. Здіорук, В. В. Токман]; за ред. С. І. Здіорука. Київ : НІСД, 2023. 41 с.

4. Перевезій В. Діяльність структур Московського патріархату в Україні як виклик національній безпеці. *Політична безпека України: проблеми політичного і державного правління. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення* : монографія / за ред. чл.-кор. НАН України О. О. Рафальського, чл.-кор. НАН України О. М. Майбороди. Київ, 2023. С.185-228.

5. Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) : Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 1 грудня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0021525-22#Text>.

6. Лазар В. УПЦ (МП) має покинути Києво-Печерську лавру. Кінець епохи Московського патріархату ? *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/kyevo-pecherserska-lavra-i-upts-mp/32313390.html>.

7. Ярема О. Львівська область стала першою в Україні, де не залишилося жодної парафії УПЦ МП, – Козицький. *Детектор медіа*. 2024. 30 листопада. URL: <https://detector.media/infospace/>

article/235389/2024-11-30-lvivska-oblast-stala-pershoyu-v-ukraini-de-ne-zalyshylosya-zhodnoi-parafii-upts-mp-kozytskyu/.

8. Рівень релігійності, довіра до Церкви, конфесійний розподіл та міжцерковні відносини в українському суспільстві (жовтень 2024р.). *Центр Разумкова*. URL : <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-reliigii-dovira-do-tserkvy-konfesiinyi-rozpodil-ta-mizhtserkovni-vidnosyny-v-ukrainskomu-suspilstvi-zhovten-2024r>.

9. Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій : Закон України. Документ 3894-IX від 20.08.2024 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-20#Text>.

10. Духовные проповеди Схимитрополита Зосими : В 3-х т. Б.м, б.р. Т. 1. 290 с.; Т. 2. 280 с.

11. Рівень релігійності, довіра до Церкви, конфесійний розподіл та міжцерковні відносини в українському суспільстві (жовтень 2024р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-reliigii-dovira-do-tserkvy-konfesiinyi-rozpodil-ta-mizhtserkovni-vidnosyny-v-ukrainskomu-suspilstvi-zhovten-2024r>.